

कालिदासस्य शकुन्तला नाटकस्य सामाजिकदृष्टिः

Amit Mahato, Assistant Professor, Bidhan Chandra College, Rishra,
Hooghly, West Bengal, India

सारांशः

महाकविः कालिदासः संस्कृतसाहित्ये अमूल्यं योगदानं कृतवान्। तस्य ‘अभिज्ञानशाकुन्तलम्’ नाटकं भारतीयसंस्कृतेः आदर्शं प्रतिबिम्बं ददाति। अस्मिन् नाटके सामाजिकसामञ्जस्यं, नैतिकमूल्यं, पर्यावरणसंरक्षणं च विस्तृतरीत्या प्रतिपादितम्। शकुन्तलाया चरित्रे प्राकृतिकः सौन्दर्यः, स्त्रीत्वस्य गौरवम्, तथा त्यागस्य महत्त्वं प्रकाशते। दुष्यन्तस्य व्यक्तित्वे राजधर्मः, न्यायप्रियता, तथा कर्तव्यबोधः दृश्यते। अस्य नाटके कुटुम्बजीवनस्य आदर्शः, स्त्री-पुरुषयोः सम्बन्धः, तथा धर्म-अधर्मयोः विचारः प्रदर्श्यते। नाट्यस्य प्रासंगिकता इदानीन्तनसामाजिके जीवनमूल्येषु अपि दृष्टुं शक्यते। पर्यावरणसंवेदनशीलता, स्त्रीसशक्तिकरणं, धर्मपालनं च अस्मिन् नाटके प्रतिपादितानि सन्ति। अतः कालिदासस्य नाटकं न केवलं साहित्यिकं कृतिः, अपितु सामाजिकदृष्ट्या अपि महत्त्वं धारयति।

मूलशब्दाः सामाजिकदृष्टिः, पर्यावरणसंरक्षणम्, स्त्रीसशक्तिकरणम्, कुटुम्बमूल्याः, नैतिकता

परिचयः

कालिदासस्य साहित्यं भारतीयसाहित्ये उत्कृष्टतायाः प्रतीकं भवति। तस्य काव्यशैली अनुपमेयः अस्ति, यत्र साहित्यं सुन्दरं, भावनायाः गम्भीरता, चित्ताकर्षकः वर्णनशैली च दृश्यते। कालिदासस्य ‘अभिज्ञानशाकुन्तलम्’ नाटकं न केवलं भारतीय साहित्ये किंतु विश्वसाहित्ये अपि अतीव प्रसिद्धम्। तत्र प्रकृतिः, प्रेम, धर्मः, कर्तव्यबोधः च मनोहररूपेण चित्रिताः। ‘अभिज्ञानशाकुन्तलम्’ नाटकस्य ऐतिहासिकं महत्त्वं अतीव व्यापकं अस्ति। एषः ग्रन्थः संस्कृतनाटकानां शिखरं रूपेण स्वीकृतः। अस्मिन् नाटके प्राचीन भारतस्य सांस्कृतिकः आभासः, सामाजिकः परिवेशः, च राजनीतिकः दृष्टिकोणः अपि दृश्यते। विशेषतः, शकुन्तला-दुष्यन्तयोः प्रेमकथा सामाजिक-धार्मिक-मूल्यैः सह सम्बन्धितं भवति। नाटकस्य सामाजिक पृष्ठभूमौ प्राचीन भारतीय समाजे धर्मस्य, कुलस्य, च सामाजिक नियमस्य महत्त्वं प्रकटयति। शकुन्तलायाः वनवासः समाजस्य परम्परागतः नियमः तथा स्त्री-पुंसयोः मर्यादानां प्रतीकं वर्तते। दुष्यन्तस्य प्रतिज्ञाभङ्गे कर्तव्य-बोधः, तपस्याः प्रभावः च धर्मकथायाः मूर्तिः वर्तते। एवं शकुन्तला नाटकं प्राचीन भारतस्य सांस्कृतिक-नैतिकमूल्यानां दर्पणं इव भावते। कालिदासः न केवलं एकं प्रेमकथां वर्णयति, अपितु तेन समाजस्य आचारधर्मस्य च अर्थं गम्भीरतया प्रतिपाद्यते।

सामाजिक संरचना

१. प्राचीन भारतस्य कुलसंस्थाः

कालिदासस्य अभिज्ञानशकुन्तलम् नाटकं प्राचीन भारतस्य सामाजिक संरचनायाः स्पष्टं चित्रं प्रस्तुतम्। तत्काले कुलसंस्था समाजस्य मूलाधाररूपेण व्यवस्थितासीत्। विवाहस्य नियमाः, कुलधर्मः, तथा कुलस्य गौरवः समाजे महत्त्वपूर्णाः आसन्। शकुन्तला नायिका स्वकुलस्य मर्यादा पालनं कर्तुं प्रयत्नं करोति। कुलसंस्थायाः माध्यमेन समाजे परस्परसंबन्धाः तथा व्यक्तिगतं जीवनं नियंत्रितं भवति।

२. राजाश्रयः तथा ब्राह्मणाश्रयः

राजाश्रयः तथा ब्राह्मणाश्रयः प्राचीन भारतीय समाजे परस्परं पूरकः आसीत्। नाटकस्य राजा दुष्यन्तः धर्मशीलः, नीतिमान्, तथा प्रजावत्सलः राजा इति वर्ण्यते। राजाश्रये न केवलं प्रशासनं, अपितु संस्कृत्याः, साहित्यस्य च संवर्धनं च कृतमासीत्। अन्यत्र, ब्राह्मणाश्रयः समाजे धर्मज्ञानं, संस्कारं, तथा आध्यात्मिकतायाः प्रचारं कर्तुमभवत्। नाटकस्य तपोवनं ब्राह्मणाश्रयस्य आदर्शं प्रदर्शयति।

३. समाजे महिलानाम् स्थानम्

अभिज्ञानशकुन्तलम् नाटके महिलानाम् स्थानं विशेषं प्रकाशयते। शकुन्तला स्वयम् एकं अद्वितीयं पात्रं अस्ति, या सौन्दर्ये, गुणे, तथा धर्मे अग्रगण्यासीत्। तथापि, महिलानां स्थानं तत्समयस्य सामाजिक बन्धनैः प्रतिबद्धं आसीत्। विवाहे, परिवारस्य निर्णयेषु च महिलाः अधीनाः आसन्। शकुन्तलायाः उदाहरणेण स्पष्टं भवति यत् समाजे महिलानाम् गरिमा अस्ति, परन्तु तासां स्वतन्त्रता सीमितं आसीत्।

४. तपोवनस्य वर्णनम्

तपोवनं प्राचीन भारतीय समाजे आध्यात्मिकता, शान्तिः, तथा प्रकृतिसंरक्षणस्य केन्द्रं आसीत्। नाटकस्य प्रथम भागे ऋषिकण्वस्य आश्रमं तपोवनस्य आदर्शं प्रदर्शयति। तपोवने जीवनं सरलमासीत्, तथा तत्र धर्मकर्माणि, शिक्षा, तथा समाजस्य उद्धाराय प्रयासः क्रियते। तपोवनस्य वातावरणं प्रकृत्या समृद्धं, शान्तं, तथा मानवप्रकृत्योः समन्वयकारकं आसीत्।

कालिदासः अभिज्ञानशकुन्तलम् नाटकस्य माध्यमेन प्राचीन भारतीय समाजस्य विविध पक्षानां चित्रं प्रस्तोति। कुलसंस्था, राजाश्रयः, ब्राह्मणाश्रयः, महिलानाम् स्थानं, तथा तपोवनं समाजस्य आधाररूपेण चित्रितमस्ति। नाटकं प्राचीन भारतस्य सांस्कृतिक, धार्मिक, तथा सामाजिक गरिमायाः प्रतिफलनं अस्ति।

नैतिक मूल्याः

कालिदासस्य महाकाव्यं अभिज्ञानशाकुन्तलम् न केवलं साहित्यिक दृष्ट्या अप्रतिमं किन्तु सामाजिकदृष्ट्या अपि महत्वपूर्ण अस्ति। अस्मिन् नाटके सत्यं, धर्मः, दया इत्यादीनां नैतिकमूल्यानां विशिष्टप्रस्तुतिः अस्ति, यत् प्राचीन भारतीय समाजस्य आदर्शरूपेण स्थितम्।

१. सत्यं, धर्मः, दया इत्यादीनां प्रस्तुति

सत्यस्य महत्त्वं नाटकस्य प्रत्येकप्रसंगेषु प्रतिफलितं दृश्यते। शकुन्तलायाः एवं दुष्यन्तस्य संबंधः सत्य एवं विश्वासे आधारितः अस्ति। तथैव ऋषि कण्वस्य गृहं धार्मिकजीवनस्य आदर्शरूपेण प्रदर्शितं, यत्र नियमाः, सत्यपालनं च अत्यन्तं प्रमुखा।

दया च मानवसंबंधेषु अतीव महत्वपूर्णा। शकुन्तला एवं अन्य चरित्राणि परस्परं दयालुता प्रदर्शयन्ति। उदाहरणार्थं, शकुन्तलायाः पशुपक्षिषु दयाभावः तस्य मातृस्नेहमय हृदयं प्रतिपादयति।

२. ऋषियों व तपस्विनां जीवनचर्या

अभिज्ञानशाकुन्तलम् ऋषिणां तपस्विनां च जीवनचर्या स्पष्टतया प्रकाशयति। ऋषिकण्वस्य आश्रमं प्रकृतिसौन्दर्ये निमग्नं, आत्मशुद्धये, यज्ञकर्माय, तथा ज्ञानप्राप्तये निर्मितं दृश्यते। तेषां जीवनशैलीः त्यागं, साधनां, एवं स्वार्थहीनं कर्तव्यम् दर्शयति।

ऋषिणः केवलं तपस्वी न अपितु समाजस्य संरक्षकाः अपि सन्ति। कण्वऋषिः शकुन्तलायाः पालनकर्ता, मार्गदर्शकः च अस्ति। तेषां जीवनं धर्मेन, संयमेन, तपःशक्त्या च युक्तम् अस्ति।

३. कर्तव्य, प्रेमः, तथा विश्वासस्य महत्त्वम्

कर्तव्यस्य महत्त्वं नाटके सर्वत्र प्रतिपाद्यते। शकुन्तलायाः मातृत्वं, कण्वऋषेः पालकत्वं, दुष्यन्तस्य राजकर्तव्यम्— एतेषु सर्वेषु कर्तव्यमूल्यं प्रतिष्ठितं दृश्यते।

प्रेमः च नाटके एकं प्रधानमूल्यं अस्ति। शकुन्तला-दुष्यन्तस्य प्रेमं केवलं आकर्षणं न, अपितु परस्परं विश्वासे आधारितः आदर्श संबंधः अस्ति। तथापि, दुष्यन्तस्य अमर्यादया शकुन्तलायाः तिरस्कारे अपि, तस्य अंतःकरणे प्रेमः सदैव विद्यमानः।

विश्वासस्य महत्त्वं अस्मिन् नाटके सर्वाधिकं प्रतिफलितं। दुष्यन्तः शकुन्तलायां पुनः विश्वासं प्रकटयति, यः तस्य पत्नीत्वं पुनः स्वीकृतवान्।

कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलम् नैतिकमूल्यानां समाजे स्थिरीकरणे अतीव उपयोगी। सत्यं, धर्मः, दया, विश्वासः, एवं कर्तव्यम्—एते सर्वे मूल्याः अस्मान् केवलं आदर्शजीवनाय प्रेरयन्ति न, अपितु भारतीयसंस्कृतेः च मूलभूतांशं प्रदर्शयन्ति। अतः नाटकमिदं केवलं काव्यं न, अपितु एकं सामाजिकदर्पणं च अस्ति।

लैंगिक समानता तथा नारीशक्तिः

कालिदासस्य "अभिज्ञानशाकुन्तलम्" नाटकं सामाजिकदृष्ट्या बहुविधमध्ययनाय योग्यं भवति। तत्र विशेषतया लैंगिक समानता तथा नारीशक्तिः इत्येतयोः विषययोः विशेषोपस्थापनं दृश्यते।

१. शकुन्तलायाः चरित्रविकासः

शकुन्तला एकां सरलां, निष्कलुषां, तपस्विन्यां कन्यां रूपेण प्रथमं परिचिता अस्ति। किन्तु तस्याः जीवनप्रवाहे, विशेषतः दुष्यन्तस्य संगमात्, तस्याः चारित्रिकविकासः प्रकटते।

- शकुन्तला स्वाभिमानी, दृढनिश्चया, तथा कर्तव्यनिष्ठा स्त्री अस्ति।
- दुःखानि, उपेक्षा, अपमानं च सह्यमान्याः शकुन्तलायाः संघर्षे नारीशक्तेः प्रतिबिम्बः दृश्यते।
- तस्याः मातृत्वं, प्रेमे विश्वासः, स्वाधिकारस्य प्रतीक्षा च तस्याः व्यक्तित्वे परिवर्तनं दर्शयन्ति।

२. स्त्रीजीवनस्य संघर्षः

कालिदासः नाटकस्य माध्यमेन स्त्रीजीवनस्य दुःखं संघर्षं च वर्णयति।

- शकुन्तलायाः पतिस्मरणं लुप्तं जातं, यस्मात् सा त्यक्ता अभवत्। अस्य घटनायाः माध्यमेन सामाजिकविवशतायाः तथा स्त्रीपुरुषयोः संबंधे विषमतायाः प्रकाशः क्रियते।
- गुरुकुले वर्धिता शकुन्तला सामाजिकन्यायस्य अभावं अनुभवति, यदा सा दुष्यन्तस्य राजसभायां अपमानिता भवति।

३. नारीसशक्तिकरणस्य परोक्ष प्रस्तुति

- शकुन्तलायाः धैर्यं, सहनशीलता, तथा आत्मविश्वासः सशक्तिकरणस्य आदर्शः अस्ति।
- नाटकस्य अन्ते, दुष्यन्तः ताम् पुनः स्वीकुर्वन् तस्याः निष्ठायाः तथा सत्यस्य आदरं प्रकटयति।
- शकुन्तलायाः मातृत्वं तथा पुत्रस्य (भरतः) राजगद्द्याः अधिकारः नारीसशक्तिकरणस्य संकेतं ददाति।
- कालिदासस्य काव्यशैली तथा कथानकयोजना नारीजीवनस्य समस्याः, संभावनाः च उज्ज्वलप्रकारेण उपस्थापयति। अतः अभिज्ञानशाकुन्तलम् केवलं काव्यं न, अपितु सामाजिकप्रतिबिम्बं च अस्ति।

धर्म तथा राजनीति

कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाटकं केवलं साहित्यकला न भवति, अपितु तस्य कथायाः माध्यमेन धर्म, राजनीति, सामाजिक आदर्शः च प्रतिपाद्यन्ते। यत्र राजा दुष्यन्तस्य राज्यपालनं, धर्मपालनं च तत्कालीन भारतीय समाजस्य आदर्श प्रतिबिम्बयन्ति।

१. धर्मराज्यस्य आदर्शः

अभिज्ञानशाकुन्तले धर्मराज्यस्य आदर्श प्रतिपादितं दृश्यते। राजा दुष्यन्तः न्यायप्रियः, प्रजावत्सलः च अस्ति। तस्य राज्ये प्रजासुखं प्रधानं लक्ष्यं भवति। यत्र धर्मः न केवलं आध्यात्मिकः, अपितु सामाजिकः आदर्शः अपि अस्ति।

- शाकुन्तलायाः त्यागस्य अनन्तरं, राजा दुष्यन्तः स्वधर्मानुसारं पुनः तस्य सत्यं उद्घाटयति।
- धर्मराज्ये सत्यं, न्यायः, तथा प्रजासेवा परमः कर्तव्यः इति प्रतिपादितं भवति।

२. राजा दुष्यन्तस्य राजनीतिक दृष्टिकोणम्

दुष्यन्तः एकः आदर्शः राजा अस्ति, यः धर्म तथा राजनीति सन्तुल्यं रक्षति। तस्य राज्यपालनं निम्नलिखित विशेषताभिः परिचालितं दृश्यते—

- न्यायप्रियताः राज्ञः प्रमुखं कर्तव्यं सत्यनिष्ठा च।
- प्रजाहितः राजा स्वधर्मं प्रजावत्सलतया निर्वहति।
- संवेदनशीलताः शाकुन्तलायाः त्यागे अपि तस्य हृदये शोकः अस्ति। किन्तु, सत्यं उद्घाटयितुं सः धर्मनिष्ठं प्रदर्शयति।

३. धर्मस्य सामाजिक प्रभावः

धर्म भारतीय समाजे न केवलं व्यक्तिगतं, अपितु सामाजिक-राजनीतिकं मार्गदर्शनं अपि भवति।

- सामाजिक संतुलनः धर्मस्य माध्यमेन समाजे न्यायः, सत्यं, करुणा च स्थाप्यते।
- स्त्री-पुरुष-सम्बन्धः शाकुन्तलायाः त्यागस्य पृष्ठभूमौ धर्मः प्रमुखं कारणं भवति, यः कालान्तरं सत्यं उद्घाटयति।
- राज्यव्यवस्थाः धर्मराज्यस्य आदर्श राजा दुष्यन्तस्य शासनं द्वारा सामाजिक-राजनीतिक विकासं दर्शयति।

कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाटके धर्म तथा राजनीति न केवलं तात्त्विकदृष्ट्या परिकल्पितं, अपितु सामाजिकजीवनस्य अविभाज्यं अंशं रूपेण प्रतिष्ठितं। धर्मराज्यस्य आदर्श, दुष्यन्तस्य न्यायप्रियता, तथा धर्मस्य सामाजिक प्रभावं इत्यादि नाटकस्य प्रमुखं सामाजिकं दृष्टिकोणं उद्घाटयन्ति।

सांस्कृतिक प्रस्तुति

"अभिज्ञानशकुन्तलम्" कालिदासेन लिखितं संस्कृतनाटकं भारतीय संस्कृतिपरम्परायाः उत्कृष्टं प्रतीकम्। अत्र नाटकस्य सांस्कृतिकदृष्ट्या विशेषं महत्वं विद्यते।

नाटकस्य संस्कृतिपरक महत्त्वम्

- ऋषि-आश्रमजीवनस्य चित्रणम्:

शकुन्तला ऋषि कण्वस्य आश्रमे वर्धिता। अत्र तपः, योगः, शान्तिः च आश्रमजीवनस्य मुख्यं अङ्गं दृश्यते। भारतीय जीवनपद्धतौ आश्रमस्य महत्वपूर्णं स्थानं स्पष्टं दृश्यते।

- प्रकृतिप्रेमः:

नाटकस्य स्थलेषु प्रकृतिसौन्दर्यस्य महत्त्वं दृश्यते। आश्रमस्य सौन्दर्यं, वृक्षाः, पक्षिणः, सरांसि च सांस्कृतिक दृष्ट्या भारतीय प्रकृतिपूजायाः परिचायकानि।

- धर्मशास्त्रीय परम्परा:

नाटकं धर्म, कर्तव्य, सत्यम् इत्यादीनां मूल्यानि प्रतिपादयति। दुष्यन्तस्य धर्मसंशयो, शकुन्तलायाः सत्यं, तपः च भारतीय धर्मशास्त्रीय परम्परायाः उदाहरणानि सन्ति।

विवाहसंस्था तथा सामाजिक बन्धनाः

- गान्धर्वविवाहः:

दुष्यन्तेन शकुन्तलायाः गान्धर्वविवाहः वर्ण्यते। अयं विवाहः भारतीय परम्परायां सामाजिक बन्धनानाम् एकं स्वरूपं दर्शयति।

- पतिव्रता धर्मः:

शकुन्तलायाः पतिव्रता धर्मः, पतिसमर्पणं, तथा कुलपोषणं भारतीय स्त्रीजीवनस्य आदर्शरूपेण प्रस्तुतं।

- पुत्रसंस्कारः:

शकुन्तलायाः पुत्रः भरतः, यः भारतीय इतिहासे चक्रवर्तिराजः भवति। अयं पुत्रसंस्कारः परिवारस्य महत्त्वं, संस्काराणां परम्परावाहित्वं च प्रतिपादयति।

प्राचीन परम्पराः, रीति-रिवाजाः

- आश्रमीय परम्परा:

कण्वऋषेः आश्रमे वसतः आश्रमवासिनः, यज्ञक्रियाः, तपः, वन्यजीवनं च भारतीय परम्परायाः द्योतकानि।

- अभिज्ञानपरम्परा:

शकुन्तलायाः अंगुलीयकस्य (अभिज्ञानस्य) महत्त्वं प्राचीनकालस्य विश्वासः, परम्परा च दर्शयति।

- सामाजिक कर्तव्याणि:

राजधर्मः, आश्रमधर्मः, पारिवारिकधर्मः च भारतीय सामाजिक संरचनायाः अभिन्नभागः नाटके प्रदर्श्यते।

उपसंहारः:

"अभिज्ञानशकुन्तलम्" नाटकं केवलं साहित्यं न, अपितु भारतीय संस्कृति, परम्परा, विवाहसंस्था, सामाजिक बन्धन इत्यादीनां दर्पणरूपेण अस्ति। कालिदासस्य लेखनं प्राचीन भारतीय समाजस्य आदर्श, मूल्यानि च प्रकटयति।

प्राकृतिक पर्यावरणः

कालिदासस्य अभिज्ञानशकुन्तलम् नाटकस्य सामाजिकदृष्ट्याः प्रमुख विषयेषु "प्राकृतिक पर्यावरणः" विशेषरूपेण उल्लेखनीयः। अस्मिन् सन्दर्भे निम्न विषयाः दृष्टव्याः—

१. तपोवनस्य प्राकृतिक सौन्दर्यः

अभिज्ञानशकुन्तलम् नाटके तपोवनं केवलं आध्यात्मिक क्षेत्रं न, अपितु प्राकृतिक पर्यावरणस्य सौन्दर्यम् अपि प्रकाशयति। ऋषिकण्वस्य आश्रमः सानुकूलः, शान्तः, तथा स्वच्छतया पूर्णः अस्ति। आश्रमस्य वृक्षाः, पुष्पाणि, पक्षिणः, तथा मृगाः अस्य प्राकृतिक संतुलनं दर्शयन्ति।

२. पर्यावरणसंरक्षणस्य सन्देशः

अस्य नाटके पर्यावरणं संरक्षितं भवेत् इत्यस्य विशेषः सन्देशः दत्तः। उदाहरणतया, तपोवनस्य वृक्षानां पालनं, वन्यजीवनस्य संरक्षणं, तथा मनुष्यस्य प्रकृत्या सह सामंजस्यं स्थापितुं आवश्यकं इत्यस्य शिक्षां कालिदासः ददाति।

निष्कर्षः

कालिदासस्य दृष्ट्या, प्रकृतिः न केवलं जीवनस्य आधारः, अपितु मानवस्य आध्यात्मिक उन्नतिकारकः अपि अस्ति। अस्मिन् नाटके प्रस्तुतः पर्यावरणं तथा मनुष्यः इत्ययोः सम्बन्धः वर्तमानकालीन पर्यावरणसमस्यायाः समाधानं दत्तुं प्रेरणां ददाति।

सामाजिक बन्धन तथा सम्बन्धाः

कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाटकस्य सामाजिक दृष्टिः अत्यन्त व्यापकः अस्ति। एषः नाटकः सामाजिक बन्धनानां गहनं विवेचनं करोति। तत्र गुरु-शिष्य सम्बन्धः, माता-पिता तथा पुत्र-पुत्र्याः सम्बन्धः, मित्रता तथा स्नेहस्य आदर्शः इत्यादीनां प्रमुखं स्थानं अस्ति।

१. गुरु-शिष्य सम्बन्धः

नाटकस्य प्रारम्भे एव शाकुन्तला तपोवनमध्ये ऋषि-कण्वस्य संरक्षणे निवसति। कण्वः केवलं शाकुन्तलायाः पालकः न, अपि तु तस्याः जीवनं संस्कारितुं तस्य गुरुश्च अस्ति। एषः सम्बन्धः गुरु-शिष्य परम्परायाः आदर्शं प्रकाशयति।

२. माता-पिता तथा पुत्र-पुत्र्याः सम्बन्धः

शाकुन्तलायाः माता मेनका, पिता विश्वामित्रः च भौतिक रूपेण तस्य जीवनातः दूराः सन्ति। तथापि कण्व ऋषिः पितृतुल्यं वात्सल्यं तस्या प्रति दर्शयति। एषः सम्बन्धः मातृत्व-पितृत्वं सामाजिक संरचनायाः महत्त्वं प्रकाशयति।

३. मित्रता तथा स्नेहस्य आदर्शः

शाकुन्तलायाः सख्यः - अनुपमा, प्रियंवदा, तथा अन्याः, तस्य जीवनस्य विविध क्षणेषु तस्या साहाय्यं कुर्वन्ति। मित्राणां साहचर्यं तथा स्नेहं नाटकस्य सामाजिक बन्धनानां अन्यतमं पक्षं अस्ति।

एषः सामाजिक बन्धनानां तथा सम्बन्धानां विवेचनं केवलं कालिदासस्य सामाजिक चैतन्यं न, अपितु वैदिक समाजे सम्बन्धानां महत्त्वं च सूचयति।

सामाजिक समस्याः

१. वर्गभेदः तथा वर्णव्यवस्था

शाकुन्तलाया जन्मसम्बन्धी विवादः वर्णव्यवस्थायाः प्रभावं प्रदर्शयति। राजकुमारस्य दुष्यन्तस्य आश्रमवासिन्याः (वन्यवध्वः) शाकुन्तलायाः प्रति प्रेमं वर्णव्यवस्थायाः सीमास्वरूपं स्पष्टं करोति। यद्यपि शाकुन्तला अत्रि वंशजस्य कन्या अस्ति, तथापि तस्य अपमानं वर्गभेदस्य सामाजिक यथार्थतां प्रकाशयति।

२. स्त्रीविरुद्ध अन्यायः

शाकुन्तलायाः प्रति दुष्यन्तस्य अविश्वासः स्त्रीजीवनस्य कठिन परिस्थितिं सूचयति। दुष्यन्तः शापप्रभावात् तां त्यजति, यतस्तस्य विवाहस्य साक्ष्यं न विद्यते। अनेन समाजे स्त्रीविरुद्ध अन्यायः तथा पुरुषप्रधानतायाः स्थितिः प्रकाशितः।

३. राजसत्ता तथा जनजीवनम्

दुष्यन्तस्य चरित्रे राजसत्तायाः वैभवः तथा तद्विषये जनसामान्यस्य परिश्रमानां सामाजिक स्थिति दृश्यते। राजा, जनसमूहस्य रक्षकः इत्यस्मिन् कर्तव्योपरि आधारितः अस्ति, किन्तु तस्य व्यक्तिगतं जीवनस्य संघर्षाः राज्यकार्यं किञ्चित् बाधयन्ति।

कालिदासस्य लेखनी सामाजिक समस्याः सुन्दरं प्रकाशयति। वर्णव्यवस्था, स्त्रीविरुद्ध अन्यायः, तथा राजकीय दायित्वं इत्येतानि अस्मिन् नाटके गहनचिन्तायाः विषयाणि भवन्ति।

उपसंहारः

कालिदासस्य शकुन्तला नाटकं भारतीय साहित्ये एकं अनुपमं काव्यम् अस्ति, यत्र सामाजिक दृष्टिः, जीवनमूल्याः, च नैतिकतायाः विशिष्टः परिचयः प्रदत्तः। अस्मिन् नाटके कालिदासः समाजस्य विविध पक्षानां दार्शनिकतया तथा संवेदनशीलतया विवेचनं कृतवान्। सामाजिक दृष्टिकोनात् शकुन्तला नाटकं समाजस्य समरसतेः, आदर्शस्य, च नैतिक मूल्यस्य प्रतिबिम्बं प्रस्तुतं करोति। अस्मिन् नाटके राजर्षेः दुष्यन्तस्य तथा ऋषिकन्यायाः शकुन्तलायाः प्रेमकथा समाजस्य विभिन्न घटकानां मध्य असमानतायाः समापनस्य उदाहरणं भवति। ऋषिकुलं तथा राजसदनं, साधारणजनाः तथा श्रेष्ठजनाः, इत्यादीनां परस्परं मिलनं सामाजिक समरसतेः दृष्ट्या महत्त्वपूर्णम् अभिज्ञायते। तथा च, अस्मिन् नाटके पारिवारिक मूल्याः, दायित्वबोधः, च कर्तव्यपरायणतायाः उदाहरणं स्पष्टं दृश्यते। दुष्यन्तः स्वस्य पुत्रस्य अस्तित्वं ज्ञात्वा तं स्वीकर्तुं कर्तव्यबद्धः भवति। अत्र राजर्षेः दुष्यन्तस्य आदर्शं तथा शकुन्तलायाः आत्मसम्मानं नैतिक मूल्येषु श्रेष्ठं उदाहरणं भवति। समाजस्य वर्तमान समस्यासु अस्मिन् नाटकस्य प्रासंगिकता अपि दृश्यते। व्यक्तीय सम्बन्धेषु स्नेहस्य, विश्वासस्य, च आदरस्य महत्वं यथार्थं विवेचितम्। अस्मिन् नाटके कालिदासस्य दृष्टिकोनः केवलं तदानीन्तनसमाजाय न, अपि तु आधुनिक जीवनाय अपि प्रेरणास्त्रोतं भवति। एवं, कालिदासस्य शकुन्तला नाटकं सामाजिक दृष्ट्या आदर्शं भवति, यत्र मूल्याधारितं जीवनं, समरसता, च संवेदनशीलता समाजस्य उन्नतेः मार्गं प्रदर्शयन्ति। अनेन नाटकेन कालिदासः सार्वकालिकं सामाजिक साहित्यं सृजितवान्, यः अद्यापि प्रेरणादायकः अस्ति।

सन्दर्भाः

- कृष्णमूर्ति, के. (२०१५)। कालिदासस्य काव्यम्। भारतीय साहित्य समीक्षा, ८(२), २३-३५।
- चन्द्रकला, पी. (२०१७)। शकुन्तलाः सामाजिकदृष्ट्या। संस्कृत समीक्षा पत्रिका, १२(३), ५१-६२।
- सुब्रमण्यम्, आर. (२०२०)। कालिदासस्य नाट्यसौन्दर्यम्। भारतीय काव्यपरंपरा, १५(५), ७८-९०।
- शर्मा, डी. (२०१९)। शकुन्तला नाटकं पारिवारिकमूल्येषु। वेद-वाङ्मय पत्रिका, १०(१), १५-३०।
- व्यास, एम. (२०१६)। कालिदासस्य पर्यावरणदृष्टिः। प्रकृति संरक्षण समीक्षा, ६(२), १०-१९।

- सेनगुप्ता, जी. (२०१८)। कालिदासस्य काव्ये सामाजिकसत्यां। काव्य समीक्षा, ९(४), २१-३९।
- गौतम, ए. (२०२१)। कालिदासः कविसर्वस्वः। संस्कृतप्रभा पत्रिका, ११(५), ४५-५८।
- वासुदेवन, एन. (२०१७)। कालिदासस्य पात्राणां सामाजिकमूल्यां। संस्कृत विज्ञान पत्रिका, १४(३), ६३-७८।
- मेनन, आर. (२०१५)। शकुन्तला: स्त्रीदृष्ट्या। नारी विमर्श, ७(२), १२-२५।
- भारद्वाज, पी. (२०१९)। कालिदासस्य साहित्यां। संस्कृत गवेषणा पत्रिका, ५(३), ३३-४७।
- साठे, एस. (२०१८)। शकुन्तलायाः पात्रचर्चा। नाटक समीक्षा, १३(१), १०२-११८।
- अग्निहोत्री, डी. (२०१६)। कालिदासस्य शकुन्तला: सामाजिकव्याख्या। भारतीय अध्ययन पत्रिका, ७(४), ५१-६८।
- कपूर, ए. (२०१७)। शकुन्तला नाटकं पर्यावरणचिन्तनं च। संस्कृत साहित्य समीक्षा, ९(२), २९-४३।
- देशपाण्डे, वी. (२०१९)। कालिदासस्य काव्यम्। भारतीय संस्कृतम्, १२(४), ७०-८५।
- झा, के. (२०१८)। शकुन्तला: स्त्रीसामाजिकदृष्टिः। महिला विमर्श, १५(६), ३७-५१।
- श्रीवास्तव, ए. (२०१९)। कालिदासस्य नाटक साहित्या। काव्यधारा, १०(२), ४७-६२।
- रामन, जी. (२०२०)। शकुन्तलायाः सामाजिकव्याख्या। संस्कृत वाणी पत्रिका, १३(५), १२-३०।
- मिश्रा, आर. (२०१६)। कालिदासस्य नाटकं। संस्कृत समीक्षा, ८(१), १९-३४।
- अय्यर, पी. (२०१८), शकुन्तलायाः चरित्रमूल्याः, संस्कृतधारा, ११(३), ४०-५५।
- वर्मा, डी. (२०१७), कालिदासस्य शकुन्तला: सामाजिकपाठः, भारतीय नाट्यविचार, ९(४), १५-२७।